

Ewa Piotrów *, Romana Kadzikowska-Wrzosek **

* Akademia Pomorska w Słupsku, Instytut Pedagogiki [ewa.piotrow@apsl.edu.pl]

** SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Wydział Psychologii w Sopocie
[rkadzikowska-wrzosek@swps.edu.pl]

Poczucie autodeterminacji u osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności w wybranych systemach Rola orientacji temporalnej oraz sprawności mechanizmów kontroli działania

Abstrakt: Celem badania było sprawdzenie w jaki sposób na poczucie autodeterminacji skazanych – poczucie kierowania własnymi działaniami i przyjmowanie za nie odpowiedzialności wpływa system odbywania kary (system programowanego oddziaływania i system zwykły), zdolności do samokontroli oraz orientacja temporalna. Przeprowadzono badanie korelacyjne (N = 91; system zwykły N = 54; system programowanego oddziaływania N = 37). Do pomiaru poczucia autodeterminacji wykorzystano Kwestionariusz Dążeń Osobistych Emmons (Emmons 1998), zdolności do samokontroli zmierzono za pomocą Kwestionariusza Kontroli Działania (ACS-90) Kuhla w polskiej adaptacji Marszał-Wiśniewskiej (2002), a orientację temporalną oceniono na podstawie Inwentarza Perspektywy Czasowej Zimbardo (ZTPI) (Zimbardo, Boyd 2011) w polskiej adaptacji Sobol-Kwapińskiej, Przepiórki i Zimbardo (2016). Niezgodnie z przewidywaniami nie wykazano istotnego wpływu na poczucie autodeterminacji skazanych systemu odbywania kary. Nieistotny okazał się także wpływ przyszłościowej perspektywy czasowej. Potwierdzono natomiast istotne oddziaływanie zdolności do samokontroli oraz fatalistycznej orientacji na terażniejszość. Niskie zdolności do samokontroli powodują fatalistyczną orientację na terażniejszość, a to z kolei negatywnie wpływa na poczucie autodeterminacji.

Wyniki badania potwierdzają, że osiągnięcie ważnego celu resocjalizacyjnego jakim jest wzbudzenie w skazanym woli do zmiany poprzez kształtowanie podmiotowości i sprawstwa w dużym stopniu powinno polegać na oddziaływaniu na takie właściwości osobowości skazanych, jak ich zdolności do samokontroli oraz orientacja temporalna.

Słowa kluczowe: kara pozbawienia wolności, teoria autodeterminacji, orientacja temporalna, samokontrola.

Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce

Pozbawienie człowieka wolności jest najdotkliwszą z represji, jaką stosuje się w Polsce wobec osób łamiących prawo. Ustawodawca w obowiązujących regulacjach wymienia następujące kary: grzywna, ograniczenie wolności, pozbawienie wolności, 25 lat pozbawienia wolności, dożywotnie pozbawienie wolności (kk 1997, art. 32). Należy podkreślić, że sam fakt pozbawienia wolności jest dla osadzonych sytuacją trudną, prowadzącą do deprywacji potrzeb fizjologicznych i psychologicznych, w tym także potrzeby autonomii rozumianej zgodnie z teorią autodeterminacji jako możliwość decydowania o sobie i kierowania własnym działaniem (Ryan, Deci 2000). Negatywne aspekty izolacji są problemem analizowanym przez wielu badaczy zarówno w kontekście konsekwencji psychologicznych dla jednostki, jak również ze względu na zaburzenia relacji z rodziną i środowiskiem zewnętrznym, a także w związku z kosztami społecznymi wykonywania kary pozbawienia wolności (Ciosek 1996; Machel 2003; Machel 2007; Szymanowska 2003; Kwieciński 2013; Szymanowski, Migdał 2014).

Celem wykonywanej kary pozbawienia wolności jest „...wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa” (kkw 1997, art. 67 § 1). W tak ujętym zapisie należy w szczególności zwrócić uwagę na sformułowanie dotyczące wzbudzenia w skazanym woli do zmiany własnych postaw poprzez przyznanie podmiotowości i sprawstwa (Szymanowski, Migdał 2014). Założono, że osiągnięcie głównego celu wykonania kary pozbawienia wolności będzie możliwe dzięki realizacji działań z uwzględnieniem zasady indywidualizacji, także w ramach określonego systemu wykonania kary. W Polsce, od wprowadzenia obowiązującego Kodeksu Karnego Wykonawczego w 1997 roku, karę pozbawienia wolności wykonuje się w systemie programowanego oddziaływania, systemie terapeutycznym oraz zwykłym (kkw art. 81). Wprowadzenie systemu programowanego odbywania kary oraz systemu zwykłego stanowi ofertę, z której zgodnie z postanowieniami przyjętymi przez ustawodawcę skazany może skorzystać deklarując wybór jednego z systemów, co wiąże się z akceptacją w zakresie dalszej współpracy z wychowawcami (Stańdo-Kawecka 2016).

System programowanego oddziaływania jest propozycją najpełniej służącą oddziaływaniom umożliwiającym zmianę postaw skazanych i ich pomyślną readapta-

cję po ukończeniu kary. Zgodnie z art. 95 § 2 kkw, w programie oddziaływania ustala się zwłaszcza: „rodzaje zatrudnienia i nauczania skazanych, ich kontakty przede wszystkim z rodziną i innymi osobami bliskimi, wykorzystywanie czasu wolnego, możliwości wywiązywania się z ciężących na nich obowiązków oraz inne przedsięwzięcia niezbędne dla przygotowania skazanych do powrotu do społeczeństwa” (kkw 1997).

Postanowienia zawarte w obowiązującym Kodeksie Karnym Wykonawczym gwarantują osadzonym możliwość wyboru w zakresie odbywania kary w systemie zwykłym bądź programowanego oddziaływania, co odzwierciedla współczesne tendencje w pracy z pozbawionymi wolności wyrażające się między innymi w przekonaniu o większej efektywności oddziaływań wychowawczych wobec osób, które mają wpływ na przygotowanie projektu działań uwzględniającego ich indywidualne potrzeby, a tym samym zwiększają stopień akceptacji w toku realizowanych w programie postanowień (Szymanowski, Migdał 2014). Możliwość wpływania na bieg zdarzeń zwiększa również poczucie bezpieczeństwa i pozwala postrzegać otoczenie jako bardziej przewidywalne (Langer 1983; Wojcieszke 1983 za: Zabłocka, Francuz 2006), zapobiegając tym samym kształtowaniu się mechanizmów wyuczonej bezradności poprzez zapewnienie odpowiedniego poziomu poczucia kontroli nad sytuacją, w której jednostka się znajduje.

Reasumując, można przyjąć, iż skazanych wybierających ofertę indywidualnego programu oddziaływania cechować będzie wyższy poziom autonomii wewnętrznej oraz wyższa sprawność mechanizmów kontroli działania, jak również częstsze ukierunkowanie własnych działań na realizację odległych, lokowanych w przyszłości planów, wśród których dominującym będzie realizacja podjętych w indywidualnym programie zobowiązań i zwiększenie szansy na przedterminowe warunkowe zwolnienie z odbywania reszty kary.

Jak potwierdzają wyniki badań, pozbawienie wolności, wprowadzenie kontroli i odbieranie prawa do decydowania o sobie może często prowadzić do niezamierzonych i paradoksalnych konsekwencji. Jedną z nich jest wzrost agresywnych, społecznych zachowań i jednocześnie brak poczucia odpowiedzialności za podejmowane takich działań. Osoba, która czuje się nieustannie kontrolowana, przymuszana do określonych zachowań z czasem zaczyna spostrzegać samą siebie jako kogoś całkowicie pozbawionego wpływu (Moller, Deci 2010). Postawa taka może uniemożliwić odstępianie od przestępczości i nie pozwalać przyjmować odpowiedzialności za własne wybory i życie. System programowanego odbywania kary stwarza szansę minimalizowania tego rodzaju konsekwencji poprzez dawanie możliwości osobistego zaangażowania i współdecydowania o sobie przez skazanego. Innymi słowy kluczowa różnica między zwykłym i programowanym systemem odbywania kary więzienia polega na ich odmiennym sposobie oddziaływania na podmiotowość i poczucie autodeterminacji skazanych.

Teoria Autodeterminacji

Nawiązując do prac De Charmsa nad spostrzeganiem źródła przyczynowości Ryan i Deci traktują autonomię jako jedną z podstawowych i uniwersalnych potrzeb psychologicznych człowieka. Autonomia w rozumieniu Ryana i Deciego nie jest tożsama z niezależnością, ale wyraża się w poczuciu wewnętrznej wolności i spostrzeganiu własnego działania jako dobrowolnie podjętego i zgodnego z własnym Ja – osobistymi przekonaniem, potrzebami i systemem wartości. Konsekwencją takiego działania jest poczucie autodeterminacji – poczucie kierowania swoimi działaniami i jednocześnie przyjmowanie odpowiedzialności za jego konsekwencje. Brak poczucia autodeterminacji może wynikać bądź to ze spostrzegania własnego zachowania jako kontrolowanego przez zewnętrzne czynniki, bądź też z przekonania o braku możliwości wpływu na uzyskiwane rezultaty i uznania, że zależą one od działania czynników znajdujących się poza kontrolą (Ryan, Deci 2004).

Wyniki badań potwierdzają, że poczucie autodeterminacji sprzyja prospołecznym zachowaniom i wiąże się z mniejszą skłonnością do agresji oraz zachowań aspołecznych (Moller, Deci 2010). Należy zatem uznać, że zapewnienie skazanym tuż po rozpoczęciu odbywania kary możliwości podejmowania decyzji dotyczącej systemu w jakim będzie ona realizowana sprzyja kształtowaniu poczucia autodeterminacji i przekonaniu o wpływaniu na własne życie poprzez podejmowanie działań. Przypisanie sobie odpowiedzialności za konsekwencje własnych działań jest też powiązane z posiadanymi przez daną osobę zdolnościami do samokontroli. Negatywne konsekwencje własnych działań muszą się wydawać jednostce po pierwsze przewidywalne, a po drugie możliwe do uniknięcia. Należy zatem uznać, że przypisanie sobie odpowiedzialności wiąże się z przekonaniem o posiadanej kontroli.

Zdaniem Tralisa Hirschi (2004) dodatkowym elementem wspólnym różnych przestępstw, poza tym, że są to czyny niezgodne z prawem, jest to, że wszystkie zawierają ryzyko odroczonej, długoterminowych kosztów znacznie przewyższających ich krótkoterminowe korzyści. Akty kryminalne dostarczają łatwej i prostej gratyfikacji pragnień: dostarczają pieniędzy bez pracy, odwetu bez sprawy sądowej. Inaczej rzecz ujmując, akty kryminalne są przykładem utraty kontroli i/lub niskich zdolności do kontroli własnego zachowania (Hirschi 2004).

Zdolności do samokontroli

Travis Hirschi w ramach teorii społecznej kontroli usiłuje zidentyfikować więzy, które łączą jednostkę ze społeczeństwem i za pośrednictwem których społeczeństwo sprawuje kontrolę nad zachowaniem jednostki. Autor przyjmuje założenie, że akty przestępcze są wyrazem zerwania tych więzów, albo przynajmniej dowodzą ich słabości.

Zgodnie z teorią można wyróżnić cztery wymiary więzi łączących jednostkę ze społeczeństwem. Pierwszym wymiarem jest przywiązanie, które wyraża emocjonalną więź zarówno z osobami, jak i z znajomymi miejscami czy też instytucjami i opiera się na pozytywnych uczuciach takich jak miłość, sympatia, szacunek. Przyjmuje się, że im bardziej ktoś jest przywiązany do innych ludzi, instytucji, miejsc, tym w mniejszym stopniu jest skłonny do angażowania się w przestępcze akty, ponieważ stanowią one zagrożenie dla więzów społecznych. Drugą dymensją jest zobowiązanie, które odnosi się do jednostkowych aspiracji, oczekiwań i celów – jednostka jest kontrolowana poprzez to kim chce być i do czego w życiu dąży. Ponieważ te aspiracje i cele mogą zostać zagrożone przez lekkomyślne zachowania i akty przestępcze, to z tego powodu tego typu zachowania będą unikane. Trzecią dymensją jest uczestnictwo – zaangażowanie w różnego rodzaju społecznie akceptowane aktywności jest tak absorbujące, że jednostka nie ma powodów, aby podejmować zachowania niezgodne z prawem. Czwartym wymiarem są przekonania na temat akceptowanych społecznie zasad postępowania (Hirschi 2004).

Travis Hirschi (2004) definiuje samokontrolę jako tendencję do unikania działań, których długoterminowe koszty przewyższają ich krótkoterminowe korzyści. Na ocenę tych kosztów wpływają wszystkie cztery przedstawione dymensje społecznej kontroli: przywiązanie, zobowiązanie, uczestnictwo i przekonania. Osoba, której więzy ze społeczeństwem w wymienionych wymiarów są wystarczająco silne powinna dokonywać właściwych wyborów, czyli rezygnować z natychmiastowego zaspokojenia własnych potrzeb na rzecz gratyfikacji większych i odroczonych w czasie. Wyniki badań psychologicznych potwierdzają, że umiejętność odrzucania gratyfikacji zależy nie tylko od silnych więzi ze społeczeństwem, które pozwalają na prawidłową ocenę zysków i strat, ale także od pewnych względnie stałych i stabilnych w czasie zdolności do samokontroli (Mischel 2014). Na podstawie wyników badań zdolności do samokontroli uznawane są obecnie za jedną z właściwości osobowości najbardziej istotnie wpływających na funkcjonowanie jednostki (Vohs, Baumeister 2004; Kuhl 2002; Mischel 2014).

Zdolność do oceny konsekwencji własnych działań i umiejętność rezygnacji z natychmiastowego zaspokojenia własnych potrzeb wymaga także przyjęcia odpowiedniej perspektywy czasowej. Dostrzeganie związku między własnymi działaniami i ich możliwym wpływem na własną przyszłość jest uzależnione od tego na ile indywidualna orientacja temporalna osoby uwzględnia perspektywę przyszłościową.

Orientacja temporalna

Podejmowane przez człowieka decyzje są w znacznym stopniu uzależnione od subiektywnej perspektywy postrzegania czasu, która pozwala porządkować osobiste doświadczenia poprzez przyporządkowanie ich do określonego wymiaru

obejmującego przeszłość, terażniejszość bądź przyszłość. Perspektywa postrzegania czasu to proces „...w ramach którego bezustanny bieg życia zostaje podzielony na kategorie czasowe, pomagające nadać naszemu życiu porządek, spójność i znaczenie” (Zimbardo, Boyd 2011, s. 50). Często jeden z podstawowych wymiarów temporalnych ma dla jednostki szczególne znaczenie i istotnie wpływa na jej sferę poznawczą, emocjonalną i funkcjonalną. W przypadku dominacji jednego z wymiarów można mówić o występowaniu orientacji temporalnej (Próchniak 2010). Katarzyna Popiołek podkreśla, że skupienie się na którymś z trzech obszarów czasu jest związane z jego wagą dla jednostki. Ludzie różnią się w zakresie przypisywania znaczenia zdarzeniom z przeszłości, bądź koncentracji tylko na chwili obecnej, czy też planowaniu i marzeniach o tym, co wydarzy się kiedyś (Popiołek 2010). Optymalnie funkcjonująca osoba wykazuje najczęściej duże kompetencje temporalne, co oznacza umiejętność integrowania własnej przeszłości i przyszłości w czasie terażniejszym. Zapewnia to możliwość korzystania z zasobów, których dostarcza każdy w wymiarów czasu psychologicznego i wykorzystania ich w kontekście potrzeb aktualnej sytuacji (Tucholska 2005).

Philip Zimbardo i John Boyd w opisanym modelu temporalnym wyodrębnili sześć perspektyw postrzegania czasu. Dwie pierwsze, przeszłościowa pozytywna i przeszłościowa negatywna, ukazują tendencję ludzi do interpretowania i nadawania znaczeń emocjonalnych wydarzeniom, które już miały miejsce. W zależności od tego, która z perspektyw przeszłościowych przeważa, jednostka nadaje znak dodatni bądź ujemny swoim wspomnieniom, jednocześnie często kształtując swoje obecne myśli i działania (Zimbardo, Boyd 2011).

Orientacja na terażniejszość w modelu temporalnym przyjmuje postać hedonistyczną bądź fatalistyczną. Osoby, wśród których dominuje pierwszy typ nastawienia cieszą się tym co oferuje im czas obecny, aktywnie poszukują przyjemności i starają się unikać sytuacji nieprzyjemnych. Terażniejsi hedoniści są też jednostkami impulsywnymi, koncentrującymi się na bezpośredniej gratyfikacji, cechują się słabą kontrolą impulsów, niską stabilnością emocjonalną i niską sumiennością (Zimbardo, Boyd 2011). Odmiennie funkcjonują osoby o nastawieniu terażniejszym fatalistycznym. Nadzieja i optymizm ustępują w tej grupie rezygnacji i poczuciu braku wpływu na własne życie, utrwalonego w stopniu wskazującym na syndrom wyczerpanej bezradności.

Osoby zorientowane na przyszłość kształtują tę orientację w procesie rozwoju pod wpływem indywidualnych obserwacji następstw własnych działań oraz środowiskowych uwarunkowań. Skupienie na tym, co kiedyś potencjalnie może się wydarzyć, na tym, czego człowiek pragnie, wiąże się z wytrwałością, samodyscypliną i chęcią odraczania gratyfikacji w celu realizacji planów ocenianych jako pożądane i wartościowe. (Zimbardo, Boyd 2011).

Okres izolacji wpływa na subiektywne postrzeganie przez osadzonych upływającego czasu. Więźniowie zmagają się z jego nadmiarem przy jednoczesnym braku możliwości dowolnego organizowania sobie zajęć, co wynika z totalnego

charakteru zakładu penitencjarnego, w którym poszczególne dni przebiegają tak samo i są podporządkowane regulaminowi więziennemu.

Osoby przebywające w izolacji mogą także prezentować utrwalone tendencje do szczególnej koncentracji na jednym z trzech wymiarów czasu, co prowadzi do zawężenia perspektywy czasowej. Bożena Gulla, Kinga Tucholska i Małgorzata Wysocka-Pleczyk zwracają uwagę na style funkcjonowania w izolacji więziennej osób w zależności od ich orientacji temporalnej. Wśród więźniów skoncentrowanych przede wszystkim na przeszłości dominuje ucieczka we wspomnienia, idealizowanie okresu życia przed skazaniem i odcinanie się od więziennej rzeczywistości, a w przypadku negatywnych przeszłych doświadczeń, tendencja do ruminacji. Osoby o terażniejszej orientacji, szczególnie fatalistycznej, koncentrują się na codzienności życia w więzieniu i ujemnych emocjach, które w związku z tym odczuwają, głównie lęku, poczuciu bezsilności, frustracji i wrogości. Natomiast skazani myślący głównie o przyszłości przejawiają myślenie życzeniowe, jednak często bez podejmowania działań, które mogłyby prowadzić do realizacji zamierzeń (2015).

Badania prowadzone wśród recydywistów przez Tomasza Wacha, wskazują iż grupa tych skazanych podczas konstruowania własnych działań cechuje się krótkimi perspektywami czasowymi, co prowadzi głównie do skupienia na chwili obecnej, skłonności do prokrastynacji w sytuacjach wymagających konstruowania perspektywicznych, odległych planów, a także podejmowaniem tylko takich aktywności, które zapewniają uzyskanie szybkiej gratyfikacji. Tomasz Wach w swoich badaniach potwierdza również założenia Gulli, Tucholskiej i Wysockiej-Pleczyk, wskazując iż koncentracja recydywistów na planach życiowych przejawia się najczęściej idealizacją przyszłości i nierealnymi marzeniami bez konkretnej analizy umożliwiającej realizację własnych projektów (2016).

Założenia metodologiczne, cel i organizacja badań

Celem badania było sprawdzenie w jaki sposób system odbywania kary pozbawienia wolności (programowanego oddziaływania i zwykły), zdolności do samokontroli oraz orientacja temporalna wpływają na poczucie autodeterminacji skazanych. Można uznać, że dążenie do wzbudzenia w skazanym woli zmiany własnych postaw poprzez przyznanie mu sprawstwa i podmiotowości jest tożsame z kształtowaniem u skazanego poczucia autodeterminacji. Z jednej strony na poczucie autodeterminacji wpływają oddziaływania resocjalizacyjne, w tym system odbywania kary, z drugiej strony jednak znaczenie mają także indywidualne dyspozycje skazanego – właściwości jego osobowości, w tym zdolności do samokontroli oraz orientacja temporalna.

Założono, że na poczucie autodeterminacji pozytywnie wpływa programowany system odbywania kary – decyzja osadzonych o współtworzeniu i realizacji

zobowiązań zawartych w indywidualnym programie oraz większe zdolności do samokontroli i przyszłościowa orientacja temporalna.

Badanymi była grupa składająca się z 91 mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności w dwóch systemach (system zwykły N = 54 osadzonych i system programowanego oddziaływania N = 37 osadzonych). W trakcie prowadzonego badania osadzeni mężczyźni odbywali karę w dwóch jednostkach: w Areszcie Śledczym w Wejherowie, w którym funkcjonuje również oddział typu półotwartego dla recydywistów penitencjarnych oraz w Oddziale Zewnętrznym Aresztu Śledczego w Słupsku, który funkcjonuje w Ustce i jest jednostką przeznaczoną dla skazanych odbywających karę pierwszy raz. Podział badanych na dwie grupy był adekwatny do dokonanej przez nich wyboru systemu odbywania kary pozbawienia wolności. W przeprowadzonej analizie uwzględniono także zmienne (tab. 1) dotyczące wieku badanych osób, gdzie przedział wiekowy mieścił się w granicach od 18 do 66 lat ($M = 34,06$; $SD = 10,17$), powrotności do zakładu karnego oraz aktualnego czasu przebywania w izolacji z uwzględnieniem podziału kar według kryterium długości ich trwania przyjmowanym przez penitencjarystów (Machel 2003), gdzie przyjęto, iż kary krótkoterminowe mieszczą się w granicach do 12 miesięcy, średnio-terminowe obejmują okres do 3 lat oraz długoterminowe trwające powyżej 3 lat.

Tabela 1. Rozkład liczbowy i procentowy wieku badanych, powrotności do zakładu karnego i aktualnego czasu przebywania w izolacji

		N	Procent
Wiek badanych osób odbywających karę pozbawienia wolności	18–25 lat	23	25,3
	26–35 lat	28	30,8
	36–45 lat	28	30,8
	46–55 lat	8	8,8
	56–65 lat	3	3,3
	66–75 lat	1	1,1
	ogółem	91	100,0
Powrotność do zakładu karnego	pierwszy pobyt w ZK	34	37,4
	dwa razy	22	24,2
	trzy razy	17	18,7
	więcej niż trzy razy	18	19,8
	ogółem	91	100,0
Aktualny czas przebywania w izolacji	do roku	64	70,4
	od roku do 3 lat	18	19,8
	powyżej 3 lat	9	9,9
	ogółem	91	100,0

Źródło: opracowanie własne.

Procedura i materiały

Badanie miało charakter jednoetapowy. Osadzeni zostali poinformowani o dobrowolności i anonimowości badań, a następnie otrzymali komplet narzędzi.

Poczucie autodeterminacji w zakresie „osobistych dążeń” mierzono za pomocą Kwestionariusza Osobistych Dążeń Emmonsa (1998). Kwestionariusz składa się z dwóch części. W części pierwszej zadaniem badanych jest wypisanie „osobistych dążeń” (zgodnie z podaną definicją: „o co na ogół się starasz”). W części drugiej osoby badane klasyfikują swoje dążenia według czterech kategorii motywów stworzonych na podstawie teorii autodeterminacji: kontrola zewnętrzna, presja wewnętrzna (introjekcja), identyfikacja i integracja (Ryan, Deci 2000). Wykorzystując skalę typu Likerta (od 0 – zupełnie nie z tego powodu, do 9 – zdecydowanie z tego powodu), badani odpowiadają na pytanie, w jakim stopniu dany powód determinuje dane dążenie. Wskaźnik poczucia autodeterminacji (*The Relative Autonomy Index (RAI)*) obliczono zgodnie ze wzorem: $2 \times \text{integracja} + \text{identyfikacja} - 2 \times \text{kontrola zewnętrzna} - \text{introjekcja}$. Im wyższa jest wartość tego wskaźnika, tym wyższy poziom autodeterminacji należy przypisać danemu działaniu (Grolnick, Ryan 1987; Ryan i Connell 1989).

Zdolności do samokontroli mierzono za pomocą Kwestionariusza Kontroli Działania (ACS-90) Kuhla w polskiej adaptacji M. Marszał-Wiśniewskiej (2002). Narzędzie pozwala mierzyć różnice indywidualne w zakresie zdolności do samokontroli. Kwestionariusz składa się z trzech podskal charakteryzujących się zadowalającą rzetelnością (a Cronbacha w przedziale od 0,70 do 0,81).

Różnice indywidualne w orientacji temporalnej mierzono za pomocą Inwentarza Perspektywy Czasowej P. Zimbardo (ZTPI), (Zimbardo, Boyd 2011), w polskiej adaptacji Małgorzaty Sobol-Kwapińskiej, Anety Przepiórki i Ph. Zimbardo (2016). Narzędzie pozwala na diagnozę indywidualnej perspektywy czasowej i składa się z 56 twierdzeń. Inwentarz wyodrębnia pięć podskal szczegółowych: przeszłą pozytywną, przeszłą negatywną, teraźniejszą hedonistyczną, teraźniejszą fatalistyczną oraz podskalę orientacji na przyszłość (Bajcar 2002).

Wyniki

Średnie, odchylenia standardowe, korelacje między mierzonymi zmiennymi zamieszczono w tab. 2. Wyniki analizy korelacji (por. tab. 2) w większości wykazują oczekiwane związki między zmiennymi, potwierdzając istotny związek między poczuciem autodeterminacji a zdolnościami do samokontroli oraz dwoma wymiarami orientacji temporalnej: negatywną przeszłością oraz fatalistyczną teraźniejszością. Tym większe poczucie autodeterminacji cechowało skazanych, im większe były

ich zdolności do samokontroli. Z kolei im bardziej skazani wykazywali orientację temporalną zorientowaną na negatywną przeszłość lub fatalistyczną terażniejszość, ich poczucie autodeterminacji było niższe. Potwierdzono dodatkowo także istotne związki między zdolnościami do samokontroli a fatalistyczną orientacją na terażniejszość. Im mniejsze zdolności do samokontroli cechowały skazanego, tym bardziej był on fatalistycznie zorientowany na terażniejszość. Analiza korelacji wykazała także istotne związki między poszczególnymi typami orientacji temporalnej: fatalistyczna orientacja na terażniejszość pozytywnie koreluje z negatywną orientacją na przeszłość i hedonistyczną orientacją na terażniejszość, natomiast negatywnie koreluje z orientacją na przyszłość.

Tabela 2. Wartości średnich, odchylenia standardowego oraz wartości współczynników korelacji (r-Pearsona) między poczuciem autodeterminacji, zdolnościami do samokontroli oraz poszczególnymi wymiarami orientacji temporalnej

	M	SD	Poczucie autodeterminacji	Zdolności do samokontroli	Negatywna Przeszłość	Hedonistyczna Terażniejszość	Fatalistyczna Terażniejszość	Orientacja Przyszłościowa
Poczucie autodeterminacji	4,61	7,05		0,31**	-0,24*	-0,01	-0,39**	0,18
Zdolności do samokontroli	16,19	4,95			-0,18	0,04	-0,35**	0,19
Negatywna Przeszłość	3,37	0,72				0,47**	0,56**	0,03
Hedonistyczna Terażniejszość	3,46	0,73					0,45**	-0,01
Fatalistyczna Terażniejszość	3,03	0,74						-0,26*
Orientacja Przyszłościowa	3,59	0,63						

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Źródło: opracowanie własne.

Głównym celem badania było ustalenie czy na poczucie autodeterminacji osadzonych pozytywnie wpływa programowany system odbywania kary, zdolności do samokontroli oraz przyszłościowa orientacja temporalna. Przeprowadzono hierarchiczną analizę regresji, dla zmiennej zależnej „poczucie autodeterminacji”. W pierwszym kroku wprowadzono do analizy następujące dane: wiek badanych, system odbywania kary (kodowany: -1 – system programowany; 1 – system zwykły); recydywa (kodowane: -1 recydywa; 1 – kara więzienia po raz pierwszy),

aktualny czas przebywania w izolacji. W drugim kroku wprowadzono zdolności do samokontroli, a w trzecim kolejne wymiary orientacji temporalnej: negatywna przeszłość, hedonistyczna terażniejszość, fatalistyczna terażniejszość, orientacja na przyszłość. Wyniki tej analizy zaprezentowano w tabeli 3.

Tabela 3. Wyniki analizy regresji dla zmiennej: poczucie autodeterminacji

Poczucie autodeterminacji			
	Krok 1	Krok 2	Krok3
	$\hat{\alpha}$	$\hat{\alpha}$	$\hat{\alpha}$
Wiek	0,12	0,17	0,16
System odbywania kary	0,06	0,02	0,08
Recydywa	0,16	0,16	0,13
Obecny czas w izolacji	-0,06	-0,04	-0,05
Zdolności do samokontroli		0,33**	0,16
Negatywna przeszłość			-0,12
Hedonistyczna terażniejszość			0,24
Fatalistyczna terażniejszość			-0,35**
Orientacja przyszłościowa			0,05
R_c	0,001	0,10	0,19
Zmiana R_c	0,05	0,10**	0,12*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

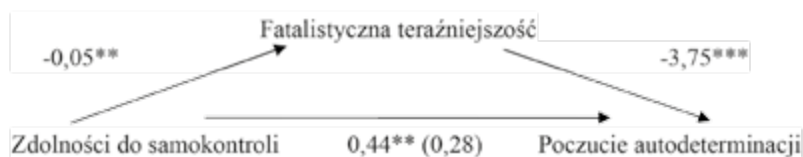
Źródło: opracowanie własne.

Wyniki analizy regresji tylko częściowo potwierdziły założenia. Niezgodnie z przewidywaniami nie odnotowano pozytywnego wpływu na poczucie autodeterminacji programowanego systemu odbywania kary – wpływ systemu odbywania kary okazał się nieistotny. Nieistotny był także wpływ wieku badanych, czasu aktualnej izolacji oraz faktu czy była to pierwsza kara pozbawienia wolności czy też kolejna. Potwierdzono natomiast istotny wpływ zdolności do samokontroli ($\beta = 0,33$, $p < 0,01$). Większe zdolności do samokontroli pozytywnie wpływają na poczucie autodeterminacji. Odnotowano także istotny negatywny wpływ na poczucie autodeterminacji fatalistycznej orientacji na terażniejszość ($\beta = -0,35$; $p < 0,01$). Nie potwierdzono natomiast pozytywnego wpływu na poczucie autodeterminacji orientacji na przyszłość. Wszystkie uwzględnione w modelu zmienne wyjaśniają 19% wariacji zmiennej poczucie autodeterminacji (Skorygowane $R^2 = 0,19$; $F(4,81) = 3,34$; $p < 0,05$). Dodanie do analizy w trzecim kroku fatalistycznej orientacji na terażniejszość spowodowało, że wpływ zdolności do samokontroli przestał być istotny ($\beta = 0,16$, n.i.). Może to sugerować, że fatalistyczna

orientacja na terażniejszość pełni w związku między zdolnościami do samokontroli a poczuciem autodeterminacji rolę mediatora.

Aby sprawdzić czy rzeczywiście fatalistyczna orientacja na terażniejszość pośredniczy we wpływie zdolności do samokontroli na poczucie autodeterminacji wykonano analizę mediacji za pomocą pakietu SPSS 25.0, wykorzystując makro INDIRECT Hayes'a i Preachera (Hayes 2008; Preacher, Hayes 2008).

Analiza przeprowadzona metodą *bootstrappingu* (5000 próbek) wykazała, że całkowity efekt pośredni mieści się w przedziale od 0,0316 do 0,3467 (95% przedział ufności), całkowity niestandardyzowany efekt pośredni wynosi 0,16. Efekt ten można uznać za istotny, ponieważ jego przedział ufności nie zawiera wartości zero. Wyniki analizy mediacji potwierdzają zatem, że istotną rolę mediacyjną w związku między zdolnościami do samokontroli a poczuciem autodeterminacji pełni fatalistyczna orientacja na terażniejszość. Innymi słowy im niższe są zdolności do samokontroli skazanego, tym bardziej wykazuje on skłonność do fatalistycznej orientacji na terażniejszość, a to z kolei negatywnie wpływa na poczucie autodeterminacji – poczucie kierowania własnymi działaniami i przyjmowanie za nie odpowiedzialności. Schemat modelu mediacji obrazuje rycina 1.

Ryc. 1. Mediująca rola fatalistycznej orientacji na terażniejszość w związku między zdolnościami do samokontroli a poczuciem autodeterminacji (podano wartości niestandardyzowanych współczynników regresji)

** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

Dyskusja

Poziom autodeterminacji w realizowanych przez człowieka działaniach jest warunkowany zarówno czynnikami wewnętrznymi – indywidualne właściwości osobowości, jak i zewnętrznymi – kontekst środowiskowy. Badania przeprowadzone wśród osadzonych w Areszcie Śledczym w Wejherowie oraz w Oddziale Zewnętrznym Aresztu Śledczego w Słupsku wykazały, że zachodzi istotny związek między poziomem zdolności do samokontroli i dominującym wymiarem orientacji temporalnej a poczuciem autodeterminacji wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności. Skazani, których zdolności do samokontroli były wyższe, prezentowali również większe poczucie autodeterminacji, przeświadczenie o moż-

liwości kierowania własnymi działaniami, jak i przyjmowanie odpowiedzialności za konsekwencje tych działań bądź decyzji.

Poziom samokontroli okazał się także istotnie związany z orientacją temporalną osób odbywających karę pozbawienia wolności, szczególnie zaś z dwoma wymiarami: orientacją przeszłościową negatywną oraz terażniejszą fatalistyczną. W kontekście stopnia prezentowanej samokontroli wyniki są zgodne z charakterystyką prezentowaną przez P. Zimbardo i J. Boyda (2011), którzy podkreślają, iż terażniejsi fataliści cechują się wysoką zewnątrzsterownością i przekonaniem o braku sensu w podejmowaniu jakiegokolwiek aktywności, która miałaby kształtować ich codzienne życie i wpływać na realizację planów.

Uzyskane w badaniu rezultaty wskazują również na istotną pośredniczącą rolę fatalistycznej orientacji na terażniejszość występującej wśród osób odbywających karę w warunkach izolacji prowadzącą do obniżenia zdolności samokontroli tych osób oraz w rezultacie do niższego poczucia autodeterminacji.

Rezultaty badania uwzględniające powrotność do zakładu karnego, czas przebywania w warunkach izolacji i przede wszystkim możliwość wyboru systemu odbywania kary wskazują brak istotnej zależności tych zmiennych na wzrost poczucia autodeterminacji badanych. Brak związku między poziomem poczucia autodeterminacji skazanych odbywających karę w systemie programowanego oddziaływania bądź zwykłym spowodowany jest w dużej mierze niewielką różnicą w zakresie realizacji tych dwóch systemów. Barbara Stańdo-Kawecka (2016) podkreśla, że niezależnie od wybranego przez skazanych systemu cel wykonania kary pozbawienia wolności jest taki sam (art. 67 § 1 kkw), jak również środki oddziaływania na skazanych, tj.: praca, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym są wymieniane w art. 63 § 3 kkw, regulującym wykonanie kary pozbawienia wolności względem wszystkich osadzonych w Polsce, jak i wobec osób odbywających karę w systemie programowanego oddziaływania (art. 95 § 2 kkw) jako najważniejsze punkty uwzględniane w opracowywanych programach. Podobne wnioski sformułowały M. Bramska i M. Kiryluk (2002), analizując opinie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie programowanego oddziaływania i w systemie zwykłym w latach 1998–2002. Autorki podkreślają, że również sami osadzeni nie dostrzegają potencjalnych korzyści, które mogłyby motywować do przystąpienia do systemu programowanego.

W świetle uzyskanych w prezentowanym badaniu wyników można wyłonić następujące postulaty praktyczne oraz badawcze, których realizacja przyczyniłaby się do wzrostu efektywności pracy wychowawczej i terapeutycznej z osobami pozbawionymi wolności:

- opracowanie modelu rekrutacji skazanych do programowanych oddziaływań resocjalizacyjnych, umożliwiającego pełniejsze wskazanie osobom pozbawionym wolności korzyści związanych z odbywania kary w tym systemie i wzbudzanie poczucia wewnętrznego zaangażowania, o które szczególnie trudno w początkowej fazie przebywania w izolacji;

- stała ewaluacja realizowanego modelu rekrutacji i prowadzenie badań ukierunkowanych na precyzowanie i wprowadzanie cyklicznych zmian uwzględniających potrzeby osób pozbawionych wolności jak i warunki zmieniającego się środowiska społecznego;
- wprowadzenie do oferty oddziaływań resocjalizacyjnych realizowanych wobec osób poddanych karze izolacyjnej zajęć psychoedukacyjnych i treningów ukierunkowanych na wzmacnianie poczucia samokontroli;
- diagnozowanie osadzonych w zakresie indywidualnej orientacji temporalnej, co zapewni możliwość wyłonienia osób wykazujących skłonności do braku równowagi, koncentrujących się głównie na perspektywie przeszłości negatywnej i fatalistycznej terażniejszości;
- prowadzenie terapii indywidualnej bądź grupowej, której celem byłoby kształtowanie i wzmacnianie przyszłościowej perspektywy czasowej oraz minimalizowanie wpływu fatalistycznej orientacji na terażniejszość, której głównym negatywnym aspektem jest utrwalanie się poczucia braku sprawstwa jednostki i jej niezaangażowanie w długoterminowe plany.

Abstract: Self-determination among inmates serving prison sentences in selected systems: the role of temporal orientation and self-control skills

The aim of the research was to check the impact of the system of serving the sentence on a sense of self-determination of the convicts – the sense of control of ones' own acts and taking responsibility for them (the system of a program impact and the ordinary system), the ability of self-control and temporal orientation. A correlation test was taken (N = 91; the ordinary system N = 54; the system of program impact N = 37). The sense of self-determination was tested by means of Emmons' Personal Goals Survey (Emmons 1998), the ability of self-control was measured by Kuhl's Acting Control Survey (ACS-90) in the Polish version of Marszał-Wiśniewska (2002) and temporal orientation was evaluated by Zimbardo Temporal Perspective Inventory (ZTPI) (Zimbardo and Boyd 2011) in the Polish version of Sobol-Kwapińska, Przepiórka and Zimbardo (2016). Contrary to the expectations, no vital impact of the system of serving the sentence on the sense of self-determination of convicts was found. The impact of future temporal prospect was demonstrated. The impact of the future temporal perspective proved to be irrelevant as well. However, the vital impact of ability to self-control and fatalistic impact orientation towards present time was confirmed. The low ability of self-control cause fatalistic orientation towards the present time which has, in turn, a negative impact on the sense of self-determination.

The study results confirm that obtaining an important resocialization aim such as activation in the convict of a will to change by cultivation of subjectivity and perpetration, should to a large extent comprise the impact on such characteristics of personality of the convicts as their ability of self-control and temporal orientation.

Key words: the penalty of deprivation of liberty, theory of self-determination, temporal orientation, self-control.

Bibliografia

- [1] Bajcar B., 2002, *Wskaźniki czasu psychologicznego*, „Przegląd Psychologiczny”, t. 45, nr 4.
- [2] Bramska M., Kiryluk M., 2002, *Realizacja systemu programowanego oddziaływania w toku wykonywania kary pozbawienia wolności*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 37, 33–49.
- [3] Ciosek M., 1996, *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*, Wydawnictwo Archidiecezji Gdańskiej, Gdańsk.
- [4] Emmons R. A., 1998, *The psychology of ultimate concerns*, Guilford Press, New York.
- [5] Gulla B., Tucholska K., Wysocka-Pleczyk M., 2015, *Indywidualna perspektywa czasowa osób skazanych na kary izolacyjne – implikacje dla oddziaływań resocjalizacyjnych*, „Resocjalizacja Polska”, nr 10, 41–54.
- [6] Grolnick W. S., Ryan R. M., 1987, *Autonomy in children's learning: an experimental and individual difference investigation*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 52(5), 890.
- [7] Hayes A.F., 2018, *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach. Second Edition*, Guilford Press, New York.
- [8] Hirschi T., 2004, *Self-control and crime*, [w:] *Handbook of self-regulation. Research, Theory and Applications*, (red.) R. F. Baumeister, K. D. Vohs, Guilford Press, New York.
- [9] Kodeks Karny Wykonawczy z 6.06.1997, Dz. U. Nr 90, poz. 557. Pobrane z: prawo.sejm.gov.pl.
- [10] Kodeks Karny z 6.06.1997, Dz. U. Nr 88, poz. 553. Pobrane z: prawo.sejm.gov.pl.
- [11] Kuhl J., 2000, *A functional-design approach to motivation and self-regulation: The dynamics of personality systems interactions*, [w:] *Handbook of self-regulation*, (red.) M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner, Academic Press: San Diego.
- [12] Kwieciński A. (red.), 2013, *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*, Wolters Kluwer SA, Warszawa.
- [13] Langer E., 1983, *The Psychology of Control*, Sage Publications, Beverly Hills.
- [14] Machel H., 2003, *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Arche, Gdańsk.
- [15] Machel H., 2007, *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [16] Marszał-Wiśniewska M., 2002, *Adaptacja Skali Kontroli Działania J. Kuhla (ACS-90)*, „Studia Psychologiczne”, t. 40, z. 2.
- [17] Mischel W., 2014, *Test Marshmallow. O pożytkach płynących z samokontroli*, Wydawnictwo Smak Słowa, Sopot.
- [18] Moller A. C., Deci E. L., 2010, *Interpersonal control, dehumanization, and violence: A self-determination theory perspective*, „Group Processes & Intergroup Relations”, 13(1), 41–53.
- [19] Popiołek K., 2010, *Percepcja czasu – czas codzienny i czas życia*, [w:] *Czas w życiu człowieka*, (red.) K. Popiołek, A. Chudziecka-Czupała, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- [20] Preacher K.J., Hayes A.F., 2008, *Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple models*, „Behavior Research Methods”, 40(3), 879–891.

- [21] Próchniak P., 2010, *Orientacja temporalna jako wyznacznik radzenia sobie przez osoby wykonujące ryzykowną pracę*, [w:] *Czas w życiu człowieka*, (red.) K. Popiołek, A. Chudziecka-Czupała, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- [22] Ryan R. M., Connell J. P., 1989, *Perceived locus of causality and internalization: examining reasons for acting in two domains*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 57(5), 749.
- [23] Ryan R. M., Deci E. L., 2000, *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*, „*American Psychologist*”, 55, 68–78.
- [24] Ryan R. M., Deci E. L., 2004, *Autonomy Is No Illusion: Self-Determination Theory and the Empirical Study of Authenticity, Awareness, and Will*, [w:] *Handbook of Experimental Existential Psychology*, (red.) J. Greenberg, S. L. Koole, T. Pyszczynski, Guilford Press, New York.
- [25] Sobol-Kwapińska M., Przepiórka A., Zimbardo P., 2016, *The structure of time perspective: Age-related differences in Poland*, *Time & Society*, 28(1), 5–32.
- [26] Stańdo-Kawecka B., 2000, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków.
- [27] Stańdo-Kawecka B., 2016, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w trzech systemach – uwagi krytyczne*, *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego*, t. 39, s. 109–131.
- [28] Szymanowska A., 2003, *Więzienie i co dalej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- [29] Szymanowski T., Migdał J., 2014, *Prawo karne wykonawcze i polityka penitencjarna*, Wolters Kluwer SA, Warszawa.
- [30] Tucholska K., 2005, *Zagadnienie kompetencji w psychologii*, „*Roczniki Psychologiczne*”, t. 8, nr 2.
- [31] Vohs K. D., Baumeister R. F., 2004, *Understanding self-regulation: an introduction*, [w:] *Handbook of self-regulation. Research, Theory and Applications*, (red.) R.F. Baumeister, K. D. Vohs, Guilford Press, New York.
- [32] Wach T., 2016, *Planowanie „własnej przyszłości” przez recydywistów a kierunki oddziaływań resocjalizacyjnych*, „*Rozprawy Społeczne*”, t. 10, nr 4, s. 13–19.
- [33] Zabłocka M., Francuz P., 2006, *Wpływ zmiennych osobowych na decyzję o sprawowaniu kontroli w sytuacjach odpowiedzialności*, „*Przegląd Psychologiczny*”, t. 49, nr 1, s. 37–61.
- [34] Zimbardo P., Boyd J., 2011, *Paradoks czasu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.